

SA's Leading Past Year

Exam Paper Portal

You have Downloaded, yet Another Great Resource to assist you with your Studies 😊

Thank You for Supporting SA Exam Papers

Your Leading Past Year Exam Paper Resource Portal

Visit us @ www.saexampapers.co.za

**SA EXAM
PAPERS**
SA EXAM
PAPERS

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2023

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 8.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihleswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle kaloko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga n'wi xupuli. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa himfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Eswibedhlele./Eswikolweni./Eswitichini swa maphorisa./Etifemeni./
Etimayini./Emagondzweni.√
(Tinhlamulo TIMBIRHI ntsena.) (2)
- 1.2 wisa./A.√ (1)
- 1.3 I Eskom.√ (1)
- 1.4 Nhlokomhaka i: 'Ku tirhisiwa ka gezi hi ku siyerisana swa onha', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa laha ku vulavuriwaka hi ku onhaka loku vaka kona hikokwalaho ko tirhisiwa ka gezi hi ku siyerisana.√√ (2)
- 1.5 1.5.1 Vanhu va le ku xanisekeni/tikeriweni.√√ (2)
- 1.5.2 Vanhu va hundza emisaveni./Vanhu va lova/fa.√√ (2)
- 1.6 I ku va tsundzuxa leswaku va tima swin'wana swa switirhisiwa swa vona leswi nga tshukaka swi tshwile loko gezi ro tshuka ri vuyile hi matimba./I wa leswaku va ta kota ku kunguhata misingiriko ya vona ya siku himfanelo.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

- 1.7 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi nga tshembeli eka gezi hikuva ri nga ndzi kavanyeta eka migingiriko ya mina ya siku na siku.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 1.8 U va lemukisa hi swiyimo swo tika leswi nga vaka kona loko ku tirhisiwa gezi hi ku siyerisana.√√ (2)
- 1.9 Ndzi nga vula leswaku i mhaka ya kahle hikuva hambiloko khampani ya Eskom yi ri yona yi lawulaka gezi, loko vaakatiko va xaniseka hikokwalaho ka rona a va soli yona kambe va sola yena tanihi murhangeri wa tiko.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.10 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku hambiloko ku siyerisana ku nga va kona, swibedhlele swi nga katsiwi leswaku vutomi bya vavabyi byi ta hlayiseka.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Xitshuriwa xa B xi humelerisa nkoka wo tirhisiwa ka tiphanele ta sola leti vekiweke ehenhla ka yindlu tanihi yin'wana ya tindlela leti nga tirhisiwaka ematshan'weni ya gezi.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.12 Swi ndzi tisela miehleketo ya leswaku vanhu lava nga na mali a va xaniseki hikuva va swi kota ku tirhisa tindlela tin'wana to kuma gezi.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.13 Swa ndzi tsakisa√ hikuva swi endla leswaku vanhu va kota ku endla migingiriko ya vona ya siku hambiloko gezi ri nga ri kona.√

KUMBE

Swa ndzi hlundzukisa√ hikuva a hi hinkwerhu hi nga kotaka ku fikelela ku xava tiphanele ta sola.√ (2)

TINHLAMULO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.14 Eka xitshuriwa xa A ku humelerisiwa timhaka ta gezi, leswi yelanaka na tiphanele ta sola leti kombisiweke eka xitshuriwa xa B leti tirhaka ku tumbuluxa gezi./Eka xitshuriwa xa A ku humelerisiwa timhaka ta gezi, leswi yelanaka na tiphanele ta sola leti kombisiweke eka xitshuriwa xa B tanihi yin'wana ya tindlela to lwa na ku tirhisiwa ka gezi hi ku siyerisana.√√ (2)
- 1.15 Eka xitshuriwa xa A matirhelo ya gezi ya lawuriwa hi khampani ya Eskom kasi matirhelo ya tiphanele ta sola eka xitshuriwa xa B ya lawuriwa hi dyambu.√√ (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Loko munhu a lava ku wisa u fanele ku siya leputhopo ekaya.√ A tima tiAPP hinkwato ta vutihlanganisi bya mani na mani hi ku hetiseka.√ U fanele ku yisa selulafoni eka xiyimo xo miyela kumbe xa xihahampfhuka.√ A nga tsala xihungwana xo kombela ku ka a nga kavanyetiwi eka xitetasi xa selulafoni ya yena.√ Munhu u fanele a tirhisa tibuku leti nga na swiletelo swa mafambelo.√ A hakelela movha lowu nga ta n'wi yisa kun'wana na kun'wana.√ Munhu u fanele ku kunguhata nkarhi lowu a nga ta wu tirhisa ku tihlanganisa na maxaka xikan'we na vanghana.√

[Ntsengo wa marito = 90]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	'Loko munhu a lava ku wisa hi ku hetiseka u fanele ku siya leputhopo ya yena ekaya.'	1.	Loko munhu a lava ku wisa u fanele ku siya leputhopo ekaya.√
2.	'Munhu u fanele ku tima tiAPP hinkwato ta vutihlanganisi bya mani na mani loko a lava ku wisa hi ku hetiseka.'	2.	A tima tiAPP hinkwato ta vutihlanganisi bya mani na mani hi ku hetiseka.√
3.	'Munhu u fanele ku veka selulafoni eka xiyimo xo miyela kumbe eka xiyimo xa xihahampfhuka leswaku yi nga n'wi kavanyeti.'	3.	U fanele ku yisa selulafoni eka xiyimo xo miyela kumbe xa xihahampfhuka.√
4.	'Ku kota ku wisa handle ko kavanyetiwa, munhu a nga tsala xihungwana xo kombela ku ka a nga kavanyetiwi eka xitetasi xa selulafoni ya yena.'	4.	A nga tsala xihungwana xo kombela ku ka a nga kavanyetiwi eka xitetasi xa selulafoni ya yena.√

5.	'Munhu u fanele a tirhisa tibuku leti nga na swiletelo swa mafambelo loko a ri eka holideyi.'	5.	Munhu u fanele a tirhisa tibuku leti nga na swiletelo swa mafambelo.√
6.	'... kutani u fanele ku hakelela movha lowu nga ta n'wi yisa kun'wana na kun'wana laha a lavaka ku ya kona leswaku a ta tiphina hi holideyi.'	6.	A hakelela movha lowu nga ta n'wi yisa kun'wana na kun'wana.√
7.	'... kutani i swa nkoka leswaku loko a ri eka holideyi a kunguhata nkarhi lowu a nga ta wu tirhisa ku tihlanganisa na maxaka xikan'we na vanghana.'	7.	U fanele ku kunguhata nkarhi lowu a nga ta wu tirhisa ku tihlanganisa na maxaka xikan'we na vanghana.√

[Ntsengo wa marito = 90]

Makoreketelo ya nkomiso:

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

• **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7   **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

• **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

• **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmi.
- Mintshaho ya 2–3 ehenhla ka 7: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.

LEMUKA:

- ✓ Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyi tshahiweke na leyi a yi tsaleke hi marito ya yena.
- ✓ Loko a tshahile minkutlunya ya 2–3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.
- ✓ Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2–3 ntsena a nga nyikiwa maraka ya ririmi.

LEMUKA:

Ntsengo wa marito:

- Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 Matinarino.√ (1)
- 3.2 tisirhelela./C.√ (1)
- 3.3 Eka vanhu hinkwavo lava lavaka manghilazi ya mahlo./Eka vanhu lava nga voniki kahle.√√ (2)
- 3.4 Munavetisi u kombisa leswaku manghilazi yo vona ku antswa ya kumeka eka vhengele ra vona ntsena, leswi nga riki ntiyiso hikuva ya kona mavhengele man'wana lama xavisaka manghilazi yo vona ku antswa yo fana na ya vona kumbe ku ya tlula.√√ (2)
- 3.5 I ku endlela leswaku vaamukeri va hungu va ta loloha ku hlaya./Swi na nkucetelo wa leswaku vaamukeri van'wana va hungu va va na ku tsakela ku hlaya leswaku va vona leswi tsariweke./I ku endlela leswaku vaendli/vaxavisi va wona va nga vi na vutihlamuleri loko mo tshuka ma va na xiphiko endzhaku ka masiku lama piwiweke.√√ (2)
- 3.6 A wu vonangi ku antswa ku tlula tolo.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Swi le hofisini ya mininjhere./Swi le hofisini./Swi le ntirhweni.√ (1)
- 4.2 hlundzukile./D.√ (1)
- 4.3 Ku na swimunhuhatwa swimbirhi leswi nga eku holoveni, laha xin'we xi nga khoma bege, lexin'wana xi nga yima ekusuhi na tafula leri ehenhla ka rona ku nga na bodhlela ro hoxa swiluva leri fayekeke.√√ (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.) (2)
- 4.4 I ku kombisa n'wini wa khathuni./I ku kombisa mutumbuluxi wa khathuni./I ku kombisa vun'wini bya khathuni.√√ (2)
- 4.5 Yi nga va yi kombisa leswaku xi chuhile./Yi nga va yi kombisa ku hlamala.√√ (2)
- 4.6 Loko u nga lavi ndzi ku vitanela maphorisa, ndzi byele ntiyiso Hasani!/Loko u nga lavi ndzi ku vitanela maphorisa Hasani, ndzi byele ntiyiso!√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Xi tirhile ku vumba ntsongahato./Xi tirhile ku yisa rito 'nkova' eka ntsongahato.√ (1)
- 5.2 Tsakile.√ (1)
- 5.3 I ku komba mukhuva kumbe ndlela leyi makoti a ma engeteleka hayona.√√ (2)
- 5.4 A ndzi ta xi tirhisa loko munhu a hlanganile na xiyimo xo tika./A ndzi ta xi tirhisa loko munhu a chuhile.√√ (2)
- 5.5 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa xin'wana hi rito 'pela' lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nyikiweke eka papila ra swivutiso.
Xikombiso: Loko hahani a fika dyambu a ri sungula ku **pela**.√√ (2)
- 5.6 Sejeni Phazama a ku:√ 'Phela makoti a ma na byona **vunwa!**'√ (2)
Sejeni Phazama a ku,√ 'Phela makoti a ma na byona **vunwa!**'√ (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70

